

NARRATÍVA, KONTEXTUS, TÖRTÉNELMI MEGISMERÉS

[DOI 10.35402/kek.2021.4.7](https://doi.org/10.35402/kek.2021.4.7)

Narrative, Context, Historical Understanding (Abstract)

We understand events in the world in terms of narratives which exploit the shared cognitive structure of our actions. We study narrative as one of linguistic phenomena which is challenged by the notion that human activity and experience are filled with meaning and that stories, rather than logical arguments or lawful formulations, are the vehicle by which that meaning is communicated. The aim of this article is to show, on the one hand, that the epistemology of historical understanding could have a lot of benefit from investigating the intense relation between the meaning, narrative and folk psychology. We deal, on the other hand, with some epistemological problems raised by the application of narrativist and contextualist method of historical analysis. In particular, we consider the questions that can be raised about the manner in which a historian can grasp past authors' intentions, desires and beliefs.

Keywords: narrative, folk psychology, historical understanding, narrativism, contextualism.

Bevezetés

Az a megállapítás, hogy a történelmi megismerés lehetősége történetalkotó- és befogadó képességünkben rejlik, nem újkeletű felismerés a történetfilozófiában. Mint Hayden White történetfilozófus írja: a „történetírás különösen jó terep a narratíva és a narrativitás természetének vizsgálatára, hiszen a képzelt, a lehetséges iránti vágyunk itt szembesül a valós, a létező kihívásaival” (White 1997:109). Akkor értjük meg ugyanis a narratív fogalmi konstrukciók és a narratív nyelvismereteink elrendezésében játszott szerepét, ha a narrativitást olyan eszköznek tekintjük, amely közvetíti, s egyúttal fel is oldja a képzelt és valóságos világ közötti ellentéteket a különböző diskurzusokban. Egy ilyen megközelítéshez pedig valóban kiváló terepet kínál a történelmi megismerés gyakorlata. Nem véletlenül adott nagy lendületet a történetfilozófia ismeretelméleti

fordulatának a narratív történelmi nyelv elemzésének programja. Az elsődlegesen a történelmi magyarázat természetét taglaló, analitikus, narrativista modellek megalkotóit már elsősorban az foglalkoztatja, hogy a történelmi nyelv révén miként rekonstruálhatók a történelmi cselekedetek megértését lehetővé tevő narratívák, és hogyan járulhatnak hozzá ezek a narratívák a történelmi individuumok intencióinak, hiteinek, vágyainak megértéséhez.

Tanulmányomban e modellek által kijelölt úton haladva kívánom új megvilágításba helyezni a narratívák történelmi megismerésben betöltött szerepét. Mindenekelőtt arra próbálok rávilágítani, hogy a múltbeli cselekedetekhez vezető intenciók, szándékok, motívumok, vélekedések rekonstrukciója az adott történelmi szituációkhoz, kontextusokhoz kötött történelmi cselekvések indítékait megvilágító, explicit történetek, és a történelmi cselekvéseket megőrkítő szövegek, krónikák szerzőinek adott szituációkkal, cselekvésekkel kapcsolatos attitűdjeit megjelenítő, implicit narratívák metszéspontjában valósul meg. Egy ilyen irányú, az adott kor népi pszichológiáját felidéző rekonstrukció vezet el ahhoz a különleges élményhez, amit Frank Ankersmit (2012) nyomán történelmi tapasztalatnak hívunk. A történész ugyanis, aki a múltbeli aktusokról és azok okairól összegyűjtött információit saját kultúrája, társadalmi életét meghatározó, a kultúra és társadalom történetét átfogó, „nagy elbeszélések”, metanarratívák jegyében formált történetek formájában dolgozza fel, narratívákat értelmez és tesz érthetővé. A történész által megértett narratívák elsődleges rendeltetése az volt a múltban, hogy az adott kultúrában érthető, befogadható módon jelenítsék meg és tegyék értelmezhetővé a vizsgált történelmi személyek cselekedeteit és az általa megjeleníteni kívánt szándékokat, vélekedéseket. Azaz: adott kor népi pszichológiájának megkerülhetetlen eszközei voltak. A történelmi személyt befogadó közösségek, társadalmak tagjainak kínáltak támpontokat ahhoz, hogy az individuumok cselekedetei a nekik tulajdonított indítékok, vélekedések, vágyak jegyében legyenek értelmezhetőek és magyarázhatóak az adott kontextusokban. Mert, mint arra Paul Ricoeur is felhívja a figyelmet a „The Model

of the Text” című tanulmányban (Ricoeur 1973), a cselekedetek, legyenek azok múltbéliek vagy jelenbéliek, következményeik révén hoznak létre olyan jelentéseket, amelyek szervesen ágyazódnak be az adott kor társadalmi intézményrendszerébe és hagyományába. A történelmi cselekedeteket megérteni, véli Ricoeur, tehát végső soron azt jelenti, hogy a jelentéssel bíró egészek részeként, egymással összefüggő elemekként ragadjuk meg a múltbéli cselekedetek okául szolgáló szándékokat, magukat a cselekedeteket és azok következményeit, okozatait. Mégpedig úgy, ahogy azok az adott kulturális és társadalmi kontextusokban megjelenítődnek. Ez elemek adott szituációban együttes megragadása az elemek konfigurációja révén történhet meg, aminek a történelmi elbeszélés, narratíva jelenti az elsődleges eszközt. A cselekedetek ugyanis az elbeszélő szövegek struktúrájával bíró következményekkel járnak. A múltbéli cselekedetek, jelenthetjük ki Ricoeur nyomán, voltaképpen megélt elbeszélések. Ezért megjelenítésük egyetlen módja a cselekedeteket meghatározó metanarratívák ismeretén alapuló történelmi elbeszélés.

A történelmi személy cselekedetei által megjelenített narratívák ráadásul a történelmi források szerzőinek intencióit és attitűdjeit reprezentáló, explicit és implicit narratívákkal együtt válnak a történészek által elérhetővé, ami egy újabb narratíva-szintet feltételez a történelmi megismerés folyamatában. Nyilvánvaló, hogy a cselekedeteket megörökítő korabeli auktorok intencióit, vélekedéseit, vágyait megjelenítő történetek a források születésekor általánosan ismert és elfogadott metanarratívák tükrében válnak érthetővé, ami pedig annyit jelent, hogy a történésznek úgy kell a rendelkezésére álló bizonyítékok alapján rekonstruálnia a vizsgált történelmi szereplők cselekedeteinek intencionális hátterét, hogy egyúttal megérti a cselekedeteket megörökítő források szerzői által felépített narratívák intencionális hátterét és az azt befolyásoló metanarratívák releváns elemeit is. Ez az egymásba fonódó történetek komplex rendszerét feltételező összetett megismerési folyamat teszi a történetalkotó képesség és a népi pszichológia viszonyának problematikáját a történelmi gnoszeológia megkerülhetetlen kérdésévé.

1. Narratíva és népi pszichológia

A népi pszichológia elsődleges funkciója, hogy a kommunikatív kapcsolatban lévő emberek a felismert viselkedési mintázatok tükrében szándékokat,

vágyakat, vélekedéseket stb. tulajdonítsanak egymásnak egy adott szituációban, és ez alapján értelmezzék vagy jósolják meg egymás cselekvéseit. A népi pszichológia prediktív ereje teremt meg az egymással kommunikatív viszonyba kerülő felek részéről a megértés, empátia és a hatékony személyközi stratégiák alapjait. Ez a készségként elsajátított, mint Daniel Dennett írja, „naiv szociális technológia” (Dennett 1998:43), az észlelések, vélekedések, intenciók és cselekvések között oksági kapcsolat lehetséges mintáinak mindennapi értelmezési keretként való felhasználását jelenti. A népi pszichológia a vélekedéseket, intenciókat, vágyakat, cselekvéseket stb. egymással valós oksági kapcsolatban lévő intencionális eseményeknek és állapotoknak tekinti. Ezek az oksági kapcsolatok általános törvényekkel leírható viszonyok. Mint a Fodor álláspontját ismertető Dennett írja, a népi pszichológia „nem idealizált racionalisztikus kalkulusmód, hanem naturalista, empirikus leíróelmélet, mely a tapasztalatokkal kapcsolatos igen sok indukció által feltárt oki szabályszerűségeket rendeli a dolgokhoz” (Dennett 1998:54). Ezek az intencionális okság hátterében feltételezett szabályszerűségek arra utalnak, hogy a mindennapi cselekvésmagyarázatok rendszerint az értelmezett cselekvések ésszerűségéből indulnak ki. Azaz a cselekvő racionalitására utalva nevezik meg a cselekvések indokait. Emiatt tekinthetjük a népi pszichológiát „racionálisztikus értelmező és előre jelző kalkulusnak” (Dennett 1998:47). Ez a racionális kalkulus egyrészt azt feltételezi, hogy a cselekvő vélekedéseit az ágens megismerési szükségleteihez és élettörténetéhez mérten minősíthetjük igaznak és relevánsnak, másrészt abból a hipotézisből indul ki, hogy a cselekvő a cselekvési tervei szempontjából releváns tények ismeretében és azoknak megfelelően cselekszik. Azaz a népi pszichológiát végsősoron olyan sajátos logikai behaviorizmusnak kell tekintenünk, amely a cselekvő vélekedéseit annak az előfeltételezésnek a jegyében rekonstruálja cselekvési okokként, hogy a cselekvő bizonyos feltételek mellett bizonyos viselkedésre hajlik, „olyan viselkedésre, amely a személy más hiedelmeinek és vágyainak megléte mellett racionális lenne” (Dennett 1998:50).

A szándékokra, vélekedésekre, vágyakra utaló cselekvésmagyarázatok tehát az aktusok ésszerűségét feltételezve írják le a végrehajtásukhoz vezető mentális folyamatokat, azaz a cselekvők racionalitásából kiindulva próbálják megragadhatóvá tenni az aktusok valódi okait. Mint arra Jerry Fodor is felhívja a figyelmet, az „értelmes cselekvés” mint fogalom

egy olyan lényegi oki elemet tartalmaz, amelyet egy adott kultúrában valamennyi individuum értelmesség-kritériumnak tekint (Fodor 1975). Ennek jegyében képesek a kommunikáló felek egymáshoz mint intencionális rendszerekhez közeledni, vagyis mint olyan létezőkhöz, amelyek viselkedését úgy lehet megérteni és előre jelezni, hogy vélekedéseket, vágyakat, kívánságokat tulajdonítunk nekik (Dennett 1971). Ezeket a mentális állapotokat, véli Dennett, rendszerint abból kiindulva azonosítjuk, hogy azokat az individuumnak élettörténeti függvényében birtokolnia kell (Dennett 1998:47). Más szóval, azt feltételezzük a másik ember viselkedésének megértésekor, hogy a neki tulajdonított mentális állapotok egyaránt igazak és relevánsak a narratívákban megjelenített élete szempontjából. Bár Dennett ezt a folyamatot nem elemzi részletesen, megállapításai sejtetik, hogy ez az értelmezési processzus narratívák csomópontján zajlik. A másik fél viselkedésével szembesülő individuum úgy alkot narratívát a viselkedésről és annak körülményeiről, hogy megpróbálja rekonstruálni a viselkedés relevanciáját megvilágító élettörténetet, amely így egyfajta keretnarratívaként szolgál a viselkedés által közvetlenül kifejezett narratíva értelmezéséhez. Ez alapján jut arra a következtetésre, hogy a viselkedés olyan aktusokból áll, amelyek teljes mértékig relevánsak és ésszerűek az általa különböző mentális állapotokkal (vélekedésekkel, vágyakkal) felruházott individuum esetében.

A fentieket továbbgondolva tehát kijelenthetjük, hogy megértett és a saját történeteinkkel egybevetett narratívák tükrében minősítjük racionálisnak, és ezáltal bizonyos feltételek fennálltával megjósolhatónak mások cselekedeteit. A népi pszichológia így voltaképpen arra a képességünkre épül, hogy reprodukálva a másik aktusai által közvetlenül megjelenített narratívákat és az azokat meghatározó élettörténeteket és közösségi, társadalmi metanarratívákat, meg tudjuk érteni, hogy az individuum (az adott szituációban végrehajtható lehetséges cselekvések közül) miért éppen az adott szituációban észlelt aktusokat választotta ki céljai elérésére. A cselekvések által reprezentált, explicit történetek a cselekvők élettörténeteiből táplálkozó implicit narratívák viszonyában válnak a cselekvések értelmezésének és előre-jelezhetőségének pilléreivé. Ez a belső reláció teszi megragadhatóvá a cselekvők intencióit és ez alapján válnak megjósolhatóvá cselekedeteik az egyes szituációkban. Ahhoz tehát, hogy megértsük egy individuum adott szituációban végrehajtott cselekvésének intencióit,

tudnunk kell, hogy az adott helyzetben milyen társadalmilag elfogadott lehetséges cselekvések közül választhatta ki az észlelt probléma megoldására leginkább megfelelőnek tűnő aktust. A cselekvés reprodukálható oka ebben a választásban rejlik. A cselekvés megértésének alapját pedig értelemszerűen a lehetséges cselekvéseket mint viselkedési mintákat megjelenítő kulturális és társadalmi metanarratívák megismerése jelenti.

Az individuum cselekvései során folyamatosan jelzi a cselekvési mintákat kínáló metanarratívákhoz való viszonyát, hogy ily módon is értelmezési támpontokat kínáljon cselekvései megértéséhez az adott szituációban. Kommunikációs aktusai, magatartása a számára viselkedésmintát, lehetséges problémamegoldó cselekvést kínáló metanarratívához való viszonyát jelenítik meg. A kommunikációs aktus vevője ennek ismeretében rekonstruálja az adó indítékait, valamint az azokat befolyásoló vélekedéseket, vágyakat, és ennek tudatában minősíti az adó cselekedeteit egy adott kommunikációs szituációban racionálisnak vagy irracionálisnak.

A cselekvések által megjelenített történetek hátterében tehát egy olyan implicit narratíva húzódik, amely ama kérdés tisztázásához nyújt értelmezési támpontot, hogy egy individuum miért éppen az adott cselekvést választotta a kulturálisan és társadalmilag elfogadott lehetséges aktusok közül az általa a konkrét szituációban közvetíteni kívánt történet megjelenítéséhez. A kommunikatív aktus adójának elsődleges indítéka, hogy a vevő a választás okát reprezentáló történetet ennek az implicit történetnek a jegyében reprodukálja. Ennek elsődleges feltétele pedig, hogy a vevő megfelelő információkkal rendelkezzen az adó által lehetségesnek tekintett cselekvések körének és a társadalmilag elfogadott potenciális aktusok csoportjának viszonyáról, vagyis arról, hogy az adott szituációban adó milyen lehetséges cselekvésekkel reagálhatna a megoldani kívánt problémára. Voltaképpen az ilyen jellegű információk befogadása és feldolgozása jelenti a népi pszichológia alapját.

A kommunikatív aktus adója által közvetített jelentéstartalmak tehát oly módon válnak megragadhatóvá a vevő számára, hogy az adó a cselekvése által közvetlenül megjelenített, explicit történet és egy, a cselekvéshez való viszonyát reprezentáló, implicit történet metszéspontján teszi érzékelhetővé a vevő számára a kommunikatív aktushoz vezető szándékot, vágyat, attitűdöt, vélekedést. A kommunikatív aktus különböző stíluselemekkel, nonverbális eszközökkel és más kellékekkel megjelenített

és az üzenet önmagához való viszonyát reprezentáló dimenziója így egy olyan implicit narratívát feltételez, amely azt „beszéli el” az adott szituációban, hogy az adó miért az általa végrehajtott aktust választotta a társadalmilag elfogadott, lehetséges cselekvések közül. Így ennek az implicit narratívának a reprodukálása a feltétele annak, hogy a vevő megragadja az adó aktusának szubjektív elemeit, és ezáltal az aktus jakobsoni értelemben vett poétikai funkciója érvényesülhessen.¹ Más szóval, ez a narratíva-típus tárja fel egy cselekvés szubjektív elemeit, a cselekvő szándékát, vélekedését, vágyait a cselekvő választását megérteni akaró egyén számára. Az explicit és az implicit narratíva egyidejű reprodukálásával válhat a népi pszichológia eszközeit használó egyén számára világossá, hogy egy adott helyzetben lehetséges, társadalmilag elfogadott cselekvések közül a cselekvő, vagy a kommunikatív aktus adója milyen indíték alapján választott ki egyet üzenete közvetítésére, és hogy ennek az indítéknak a hátterében milyen vélekedések, vágyak, attitűdök rejlenek. Ez indíték jegyében lehet egy adott szituációban valamely cselekvést és cselekvőt racionálisnak tekinteni, és hasonló szituációkban előre jelezhetőnek tartani bizonyos aktusait és viselkedésmódját. Az explicit narratívákat – azaz valamilyen konkrét probléma megoldására irányuló aktus eseménystruktúráját megjelenítő cselekvések (pl. a történetmesélésre irányuló kommunikatív aktusok) – közvetlenül észlelhető eseménysorok, jelek révén hivatottak feltárni a cselekvő, vagy kommunikatív aktus esetén az adó indítékait. A cselekvő ezek segítségével kívánja közvetlenül megragadhatóvá tenni, miért éppen az adott cselekvést tekintette leginkább megfelelőnek az általa észlelt probléma megoldására, és a problémamegoldással kapcsolatos üzenete közvetítésére. Ezzel a narratíva-típussal a cselekvő, a kommunikatív aktus adója azt „meséli el” egy adott helyzetben, miért reagált a vevő által érzékelt konkrét cselekvéssel az észlelt problémára. Ezzel egy időben viszont a cselekvő/adó aktusaival, viselkedésével megjelenít egy implicit narratívát is, hogy megragadhatóvá

1 Mint Roman Jakobson óta tudjuk, a kommunikatív aktus egyik különleges rendeltetése az üzenetre irányuló, poétikai funkció (Jakobson 1972). E funkció érvényesülésével a kommunikációs üzenet voltaképpen saját lényegét, szubjektív tartalmi elemeit közvetíti a kommunikációs aktus vevője számára. Ez a funkció, véli Jakobson, az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti, mintegy megvilágítva az adó által kiválasztott elemek kombinációjában rejlő megjelenítő erőt.

tegye az észlelt problémával és magával a cselekvési helyzettel kapcsolatos általános attitűdjeit. Ezzel a különböző cselekvésformákkal, verbális és nonverbális jelekkel megjelenített történettel a cselekvő/adó érzékeltetni kívánja környezete számára cselekvése/kommunikatív aktusa szubjektív elemeit, és ezáltal azt, hogy általában hogyan viszonyulna az adott szituációban észlelt problémához és a konkrét szituációhoz hasonló helyzetekhez. Ezek a pl. stilisztikai eszközökkel, gesztusokkal, mimikai játékokkal megjelenített, implicit narratívák azt „mesélik el” a cselekvő/adó környezetének, hogy a cselekvő/adó rendszerint milyen cselekvésekkel, viselkedéssel reagál az adott helyzethez hasonló szituációkban hasonló problémákra.

A cselekvő/adó ezekkel az implicit narratívákkal kívánja megragadhatóvá tenni az identitását formáló meta- és autobiografikus narratívákhoz való viszonyát is. Így járul hozzá ahhoz, hogy a cselekvéseit, viselkedését megérteni próbáló befogadók az explicit narratívák által megjelenített intencióiról, vágyairól, vélekedéseiről, attitűdjeiről árnyaltabb képet kapjanak. Azaz oly módon értsék meg, hogy a cselekvő/adó az adott helyzetben miért az adott cselekvéssel reagált az észlelt problémára, amivel egyúttal képet alkotnak a cselekvő/adó hasonló szituációkkal és problémákkal kapcsolatos általános attitűdjeiről is. Az implicit narratívák tehát azt sugallják a befogadók számára, hogy a cselekvő/adó a konkrét szituációhoz hasonló helyzetekben az aktuális problémához hasonló problémák megoldásakor általában hogyan cselekszik. Ezáltal teszik igazán érthetővé a cselekvő/adó aktusai által közvetlenül megjelenített, explicit narratívákat, amelyek azt hivatottak megvilágítani, hogy a cselekvő/adó az adott szituációban miért az adott aktust választotta üzenete közvetítésére a cselekvő/adó és a befogadó által egyaránt ismert lehetséges cselekvések közül.

A cselekvések, kommunikatív aktusok által megjelenített narratívák ebben a kettős szerkezetben biztosítják a cselekvések megértésének, a cselekvési szándékok megragadásának feltételeit a legegyszerűbb népi pszichológiai értelmezési folyamatoktól a legkomplexebb kommunikációs jelentéstartalmak megragadásáig. Az explicit és implicit narratívák metszéspontjában válik igazán érthetővé, hogy a cselekvő a társadalmilag elfogadott lehetséges aktusok közül miért éppen az aktuális cselekvést választotta az általa észlelt probléma megoldására, és ezzel együtt cselekvési indítékai megjelenítésére. Ez pedig kizárólag akkor válhat lehetségessé, ha a cselekvő és a cselekvését megérteni akaró egyén az adott

helyzetben az adott probléma kapcsán hozzávetőlegesen ugyanazokkal az ismeretekkel rendelkezik, azaz egyaránt ismerik az egyén viselkedését az adott helyzetben meghatározó metanarratívákat. Az egyszerűbb népi pszichológiai diskurzusokban például a cselekvést, viselkedést értelmező egyén oly módon ruházza fel a lehetséges aktusok közül választó cselekvőt intenciókkal, vágyakkal, attitűdökkel, hogy egyrészt megérti a cselekvő választásának mentális okát, indítékát a cselekvés által közvetlenül megjelenített, explicit narratíva révén, másrészt a cselekvő által küldött jelek segítségével és a cselekvést társadalmilag, közösségileg meghatározó metanarratíva ismeretében reprodukálja azt az implicit narratívát is, amit a cselekvő az adott szituációval és problémával kapcsolatos általános attitűdjeiről „mesél el” az egyén számára, aki feltehetőleg így tud a népi pszichológia eszközeivel racionalitást tulajdonítani az észlelt cselekvésnek, és válik képessé arra, hogy prognosztizálja hasonló szituációkban a másik fél viselkedését, lehetséges aktusait.

Az általam javasolt megközelítésben ez a felismerés jelenti például a múltbeli cselekvések intencionális okainak feltárására irányuló történelmi gyakorlat egyik legfontosabb pillérét is. Úgy vélem ugyanis, hogy a történelmi megismerés lényege a múltbeli narratívák alapján rekonstruált intencionális oksági kapcsolatok meghatározásában rejlik, ami pedig abból a feltevésből indul ki, hogy a múltbeli cselekvők racionális individuumokként hajtották végre aktusaikat. Azaz a történész az adott korban működő népi pszichológiák körülményeinek feltárásával maga is a népi pszichológia jegyében tesz kísérletet a múltbeli aktusok okainak és következményeinek meghatározására. Lényegében arra a kérdésre keresi a választ, hogy az általa vizsgált explicit és implicit narratívák hogyan világítanak rá a múltbeli cselekvések okaira, illetve hogy a narratívák megalkotása és kommunikációja miként mutatható be a történelemben megvalósuló intencionális cselekvésként. Ebben a folyamatban rejlik a narrativista történetfilozófia kulcsfogalmát jelentő történelmi tapasztalat lényege. A történelmi tapasztalat az értelmezések tárgyát és eszközét jelentő narratívák csomópontján születik meg, és teszi megragadhatóvá a múltbeli cselekvések intencionális okait. A történész ennek a tapasztalatnak jegyében alkotja meg a rekonstruált események koherenciáját megteremtő elbeszéléseit.

2. Történelmi tapasztalat és narratív nyelv

Mint azt a történelmi megismerés narrativista koncepció sugallják számunkra, a történésznek úgy kell a rendelkezésére álló bizonyítékok alapján rekonstruálnia a vizsgált történelmi szereplők cselekedeteinek intencionális okait, hogy egyúttal megérti a cselekedeteket megörökítő források szerzőinek indítékait és az azokat befolyásoló metanarratívák releváns elemeit is. Ez az összetett megismerési folyamat teszi a narratív nyelv elemzését a történelmi gnoszeológia alapvető feladatává, és ez irányítja a holland történetfilozófus, Frank R. Ankersmit figyelmét is a történelmi tapasztalat problematikájára. Ankersmit a következőképpen határozza meg a történelmi tapasztalat forrását: olyan, a megismerő és a múlt találkozásából fakadó élmény, amelyet az egyidejűség érzete teremt meg (Ankersmit 2000). Mint írja, a „múlttal való ilyen közvetlen érintkezés során a múlt nem a látás, vagy hallás, tehát nem a képalkotás és a vita formájában, hanem a tapintás-érzésnek alkalmas formájában jelenik meg a történész előtt” (Ankersmit 2004:107). Egy különleges, a történelmi források által megteremtett referenciális kapcsolat lehetőségét hordozza magában, „sem az optikai, sem az auditív metafora nem ad teret az olyasfajta közvetlen érintkezésnek a múlttal, amelyben a történelmi tapasztalat részesít bennünket” (Ankersmit 2004:107). Amíg a történészek által folytatott diskurzusok, viták csak töredékesen teszik érthetővé a történelmet, addig az önmagunk megtapasztalásán alapuló történelmi tapasztalat a múlt koherens reprezentációjának lehetőségét hordozza magában. „Ez a tapasztalat nem idézhető fel bármikor, ’megesik’ a történésszel s nem szabad összekeverni a sugallatszerű ’történelmi belátással’, amikor hirtelen a múlt urának érezhetjük magunkat, hiszen éppenséggel a múlt ’elszenvedőivé és alávetettjeivé válunk’” – írja Ankersmit (Ankersmit 2000:118). A történelmi tapasztalat tárgya maga a múlt, amellyel a történész a tapasztalás folyamatában különleges, autentikus kapcsolatba kerül. Ebben az autentikus kapcsolatban egy időben valósul meg az önmegtapasztalás és a megismerendő világ megtapasztalása, s ezért a történelmi tapasztalat akarva-akaratlanul is „egy megismerésemélet-előtti eszmevilágba vezet vissza bennünket” (Ankersmit 2000:118). A tapasztalatra szert tevő történész számára a történelmi tapasztalatban megjelenik „egy pillanat erejéig a múlt, a maga szokatlan közvetlenségével és közvetítetlenségével tárulva fel a maga kvázi-noumenális meztelenségében” (Ankersmit

2005:125). Ankersmit a narrativista történetírás korábbi gyakorlatától elszakadva hangsúlyozza annak a kritikai pozíciónak a jelentőségét, ami az „episztemológiai” jellegétől, nyelviségétől megfosztott, „csupasz” és valódi múlt érzékelésre, az autentikus történelmi tapasztalatra épül. Ez esetben az „autentikus szó a világ megismerésének és a világgal való érintkezésnek a legmagasabb rendű formáját jelzi, melyre képesek vagyunk /.../ a tökéletesből hiányzik, ezért nem is érint közelről bennünket” (Ankersmit 2004:52). Voltaképpen a múlttal való autentikus kapcsolat jelenti a történész számára a megismerendő valóságot (Ankersmit 2004:28-29). Ebben a kapcsolatban a történész természetesen nem azonosul a múlttal, csak érintkezik vele. A tapintás mint érzékelési aktus ezért kínál jól használható analógiát a történelmi tapasztalat lényegének megragadására. Mint Ankersmit írja: a „tapintás nem individualizál /.../ a történelmi tapasztalat közvetlenségére, az egyidejűség képzetét keltő jellegére az a jellemző, hogy nincs távolságtartás, csak közvetlen érintkezés /.../ individualitásra és távolságra a látás metaforája kínálkozik: a történelmi tapasztalatra a tapintás” (Ankersmit 2004:82).

Ankersmit megközelítésében a történelmi tapasztalat narratív történelmi nyelv által megragadhatóvá tett tárgyról alkotott koncepció teremt összhangot a narrativista és historista álláspontok között. Ennek az összhangnak a jele az a kijelentés, hogy a történész elsődleges feladata a történelmi folyamatok narratív interpretációja. E történelmi narratíváknak pedig két fő funkciója van: a múlt leírása és a múlt valamely specifikus narratív interpretációjának meghatározása (Ankersmit 2000:113-117). Ennek a historista megközelítésnek az elfogadása Ankersmit részéről is egyet jelent a felvilágosodás kora óta domináns és a modern történetírás gyakorlatát meghatározó ontológiai realizmus elutasításával (Iggers 2003:205). Azaz például annak az állításnak a tagadásával, hogy a történelmi folyamatok okainak meghatározására irányuló történelmi kijelentések a valóságnak való megfelelés alapján minősíthetők igaznak vagy hamisnak.

Bár a historizmus metafizikai előfeltevései önmagukban távol állnak a narrativista történetfilozófiától, van tehát egy közös pont, amely révén harmonizálhatók ezek a felfogások. Ez pedig az a felismerés, hogy a történész elsődleges feladata a múlt eseményei közötti koherencia feltárása és megvilágítása. Amíg azonban a klasszikus historizmus képviselői e koherencia forrásának a történelmi eszmét tekintették, amire a történésznek nyelvileg kell

reflektálnia, addig a narrativisták azt vallják, hogy a történelmi nyelv maga kínál koherenciát a múltnak (Iggers 2003:207). A historista és narrativista felfogások harmonizációjára tett kísérlet gyümölcse tehát Ankersmit részéről a koherenciateremtő történelmi nyelv hipotézise. E feltevés szerint a történelmi tapasztalat révén rekonstruálható szubsztancia végsősoron maga is nyelvi entitás, amely narratív struktúrákba ágyazottan válik megragadhatóvá a történész számára. A történelmi folyamatok feltárt koherenciája a történész által preferált történetek koherenciájából fakad, azaz alapjuk a narratív történelmi nyelv metaforikus funkciójában rejlik.

3. Kontextus, intenció, történelmi magyarázat

A narrativista történetfelfogás új irányt adott a történelmi módszerekkel kapcsolatos kortárs polémiáknak, amelyek menetét ma már jelentős mértékben befolyásolja a cambridge-i kontextualista-intencionalista eszmetörténeti műhely tagjainak munkássága. John Dunn (1985, 1996), John G.A. Pocock (1975, 1999) és főként Quentin Skinner (1969, 1978, 1981, 1996) a történelem diszkurzív és kontextualista értelmezése mellett érvelve ugyanis úgy újították meg radikálisan az eszmetörténet módszertanát, hogy egyúttal új megvilágításba helyezték a történelmi megismerés lehetőségeivel és folyamatával kapcsolatos ismeretelméleti diszkurzusokat is. Különösen tanulságosak ebből a szempontból Skinner megállapításai, aki szerint a történelmi szövegek megalkotását és közreadását az akkori politikai, társadalmi diszkurzusok kontextusában végrehajtott cselekvésként kell felfognunk és megértenünk (Skinner 1969). Azaz a történésznek tudnia kell, „mit tett”, „mit szándékozott tenni” és „mit ért el” a szerző a szövegek megírásával és publikussá tételével. A múltbeli szerző cselekvései kizárólag abban a történelmi kontextusban válnak értelmezhetővé, amelyet a szerző és olvasói között kialakult diskurzus nyelve határozott meg. Ez a nyelv szabott határokat annak, hogy a szerző mit mondhatott, mit akart mondani és miként értették akkori olvasói, amit mondott; ez a nyelv vezeti el a történészt a történelmi cselekvők intencióihoz és vélekedéseihez is (Skinner 1978:358). Skinner kontextualista-intencionalista módszertanának középpontjában tehát a történelmi kontextusokban végrehajtott és értelmezhető beszédaktusok állnak. Ezek okainak és következményeinek

rekonstrukciója elképzelhetetlen a cselekvések kontextusát meghatározó kulturális, társadalmi, politikai stb. tényezők vizsgálata nélkül.

Ez a módszer lehet például segítségünkre abban, sugallja Skinner, hogy megértsük, Machiavelli koncepciója a benne rejlő logikai ellentmondások, következetlenségek ellenére miért gyakorolhatott jelentős hatást kortársaira és az utókorra (Skinner 1981). A választ a modern politikai filozófia kialakulását és a kor filozófiai diskurzusait meghatározó társadalmi, politikai, kulturális folyamatok elemzése adhatja meg számunkra. Egy ilyen elemzés eredményeként értékelhetjük Machiavelli cselekvéseit úgy, mint a klasszikus republikánizmus sajátos humanista tradícióját megjelenítő aktusokat. Így tehetők világossá Machiavelli szerzői intenciói is, akinek politikai szemlélete egyfajta polemikus és olykor ironikus választ jelentett kora morális, politikai meggyőződéseire. Ez a látszólagos ellentmondások hátterében rejlő irónia érhető tetten például a virtus fogalmával kapcsolatos fejtegetéseiben is.

Ugyanez a módszertani megközelítés vezethet el bennünket az angol filozófus, Hobbes gondolati világához is, véli Skinner, és teszi lehetővé azt, hogy az eddig megközelíthetetlen, „magányos” tekintélynek tartott Hobbes politikafilozófiai életművét a rátapadt sztereotípiáktól megszabadítva a kor filozófiai diskurzusának kontextusában értsük meg (Skinner 1996). Mint arra Skinner Hobbes-monográfiájában felhívja a figyelmet, egy múltbeli szerző kijelentéseinek létezik egy meghatározott, mögöttes története, egyfajta gondolkodásbeli nyelvezte. A múltban használt szavak kapcsán ezért felvetődik a kérdés, hogy ezek mögött milyen tartalom jelent meg, mi volt a közlő tapasztalata, motivációja, milyen jelentést tulajdonítottak nekik a szerző kortársai. Ennek a mögöttes, ha úgy tetszik, intencionális tartalomnak a feltárásával rekonstruálhatjuk azokat az indítékokat, megfontolásokat is, amelyek eltávolították Hobbes politikafilozófiai nézeteit a politika és a szabadság republikánus koncepciójától. Hobbes gondolatait, mutat rá Skinner, a vallási okokra visszavezethető angol polgárháborúval szembeni ellenállás táplálta. Skinner Hobbes személyiségét vizsgálva a politikai, filozófiai szövegek által rejtett beszédaktusokra világít rá. Hobbes írásait olyan kontextusba illeszti, amely révén érthetővé válik, hogy a szerző a szöveg megalkotásával egyúttal milyen cselekvést hajtott végre. Egy ilyen irányú kísérlet vezet arra a megállapításra, hogy Hobbes idején a politikai életben való részvétel, miként a közösséggel, a társadalom problémáival való foglalkozás

is megkerülhetetlen elvárás volt egy polgár irányában. Egy államférfinek, de akár egy szónoknak is bölcs és ésszerűen gondolkodó embernek kellett lennie. Egy államférfinek tisztában kellett lennie a retorika fontosságával, látnia kellett ennek összefüggéseit. Az állampolgárnak is alapvető kötelessége volt az igazságosság védelme, a becsületesség, amit egy államférfinek alapértékként kellett képviselnie. Skinner szerint a jó polgár legfontosabb feladatai retorikai jellegűek voltak, a „retorika művészetének a gyakorlója” kellett, hogy legyen. A helyes, retorikán alapuló, becsületes életmód a társadalom tagjaiban emocionális folyamatokat indított el, mert példaként szolgált és gyakorlati inspirációt jelentett valamennyi polgár számára.

Összességében tehát megállapítható, hogy a narrativista fordulat talaján kibontakozó és a kontextualista-intencionalista eszmétörténeti iskola irányából komoly megerősítést kapó, kortárs történetírói irányzatok a múltbeli cselekvések okainak narratív rekonstrukcióját tekintik a koherenciateremtő történelmi nyelv legfőbb funkciójának. Valódi paradigmaváltással azonban kizárólag akkor járna a megjelenésük és megerősödésük, ha rávilágítanának annak a kauzalitásnak lényegére, amit a történelemformáló cselekedetek kapcsán rekonstruál a történész a cselekedetek hátterében rejlő vélekedések és intenciók meghatározásakor. Többek között ez az a problémakör, ami ma a történelmi megismerés lehetőségét és folyamatát vizsgáló történetfilozófiát, az Ankersmit által elvárt módon, a nyelv- és cselekvésfilozófia integráns elemévé teszi. És ezért tartjuk mi is fontosnak, hogy a továbbiakban egy általunk javasolt kauzális modell kapcsán röviden kitérjünk erre a problematikára.

Mint a fentiekben láthattuk a történelmi megismerés narrativista modelljei, a történelmi tapasztalat és a nyelven kívüli tényként megjelenő reprezentacionális igazság koncepciója az intencionalitás problematikáját a történelmi megismeréssel foglalkozó elméletek megkerülhetetlen kérdésévé tették. Ankersmiték nyomán ugyanis mindinkább világossá vált, hogy egy múltbeli cselekvés rekonstrukciójához annak a nyelvnek a megértése vezethet el bennünket, ami mind szemantikai, mind szintaktikai szinten egy kognitív háttér elemeiként jeleníti meg a vélekedések, intenciók és cselekvések közötti kauzális viszonyokat. Az olyan kérdésekre, amelyek például egy múltbeli cselekvés megértésének a lehetőségét, magyarázatának természetét, az általánosítások és törvények történelmi magyarázatokban való alkalmazhatóságát,

a szóbeliségen és írásbeliségen alapuló kultúrák megismerésének eltérő aspektusait, vagy éppen a történelmi szövegek interpretációjának ismeretelméleti alapjait érintik, kizárólag egy, a nyelv és intencionalitás viszonyát megvilágító nyelvfilozófiai modell jegyében válaszolhatunk meggyőzően. Valamely múltbeli cselekvés rekonstrukciójához ugyanis annak a nyelvnek a megértésén keresztül juthatunk el, amely mind szemantikai, mind szintaktikai szinten valamilyen kognitív háttér elemeiként rögzíti egy cselekvés intencionális viszonyait. Teljes mértékig egyetértve tehát Ankersmittel kijelenthetjük, hogy azokra a kérdésekre, amelyek egy múltbeli cselekvés megértésének lehetőségét, magyarázatának természetét, az általánosítások és törvények történelmi magyarázatokban való alkalmazhatóságát érintik, csak egy, a cselekvések oksági összefüggéseit, valamint a nyelv és cselekvés viszonyát érintő cselekvés- és nyelvfilozófiai modell ismeretében válaszolhatunk.

Tekintsük egy ilyen, a narratív történelmi nyelv elemzéséhez felhasználható modell kiindulópontjának azt az előfeltevést, hogy egy történelmi cselekvő bármely kontextusbeli cselekvésének tárgyát képező probléma megoldásához a történelmi cselekvő részéről választható lehetséges cselekvések, illetve a cselekvései által megoldható lehetséges problémák viszonyában létezett válasz. A cselekvőnek a cselekvései számára adott valamennyi problémát ebben a különböző narratívák metszéspontjában megjelenített kettős viszonyban kellett észlelnie. E kettős intencionális viszonyban felidézett lehetséges cselekvések és lehetséges problémák tartományának kiterjedése nyilvánvalóan szoros összefüggésben volt a cselekvő számára észlelhető problémák összetettségi fokával. Minél nagyobb számú lehetséges cselekvés és lehetséges probléma fogalmi reprezentációjára voltak alkalmasak az általa észlelt és bevészt narratívák, annál összetettebb, bonyolultabb problémák megoldására vállalkozhatott az általa ismert lehetséges cselekvések ismeretében. Egy történelmi cselekvés rekonstrukciója, intencióinak és motívumainak megértése tehát azoknak a lehetséges problémáknak, valamint lehetséges cselekvéseknek a meghatározását feltételezi, amelyek intencionális viszonyában a cselekvés tárgya, illetőleg maga a cselekvés is létezett. Egy történelmi cselekvés magyarázatának az ezekre a lehetséges problémákra és lehetséges cselekvésekre vonatkozó megállapításokra kell épülnie. A lehetséges problémák és lehetséges cselekvések kérdése azonban, ahogy arra a fentiekben rávilágítottunk, csak a nyelvre, a nyelvhasználat módjára, a nyelv

és gondolkodás viszonyára kiterjedő tágabb problémakörrel összefüggésben tárgyalható. Valamely történelmi kontextusban a cselekvő döntéseit meghatározó lehetséges problémák és lehetséges cselekvések ugyanis a cselekvő nyelvi tudásának, gondolkodása absztrakciós képességének, műveltségének függvényeként válnak felismerhetővé. Ebből pedig az következik, hogy a múltbeli cselekvő cselekvései számára adott problémák összetettségi fokát, bonyolultságának mértékét meghatározó lehetséges problémák és lehetséges cselekvések tartományának kiterjedése egyúttal a fenti tényezők, tehát a cselekvő nyelvi tudásának, absztrakciós képességének, műveltségi szintjének a fokmérője is. Egy történelmi cselekvő annál összetettebb, absztraktabb problémák észlelésére lehetett képes, más szóval, annál komplexebb nyelvi tudással és kognitív képességgel bírt, minél több elemből épült fel tudatában a lehetséges problémákat, illetve lehetséges cselekvéseket narratív struktúrában megjelenítő fogalmi tartomány. A lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tartományának meghatározásához, vagyis a nyelvi tudás, a kognitív képesség és ezáltal a műveltségi szint rekonstrukciójához ily módon a nyelv és a cselekvés, a nyelv és a gondolkodás viszonyát érintő nyelvi elemzések útján juthatunk el.

Ezek az elemzések lényegében a fennmaradt történelmi hagyatékok, dokumentumok hermeneutikai interpretációját jelentik, amelyek során a jelentésekben, szintaktikai viszonyokban, szóhasználatban megőrzött nyelvi tudás és gondolkodásmód alapján következtethetünk a történelmi cselekvések intencionális okaira. Ennek során pedig abból a feltevésből indulhatunk ki, hogy a cselekvések és a cselekvéseket megörökítő történelmi dokumentumok egyaránt egy kettős, explicit és implicit narratívaszintet jelenítenek meg. A cselekvők egyrészt érzékeltetni kívánták a kor népi pszichológiájának megfelelő kódokkal cselekvéseik okát, azaz azt, hogy a konkrét probléma megoldására miért éppen az adott aktus mellett döntöttek a konkrét szituációban választható lehetséges cselekvések közül, másrészt világossá kívánták tenni a hasonló szituációkkal kapcsolatos általános attitűdjeiket is. A cselekvéseket megörökítő történelmi dokumentumok szerzői ugyancsak e kettős narratívaszint jegyében beszéltek el a cselekvésekkel és azok vélt okaival kapcsolatos történeteiket. Az adott kor számára valamilyen társadalmi, politikai, ideológiai vagy éppen morális üzenetet megfogalmazó krónikás elsődleges indítéka ugyanis az volt, hogy kortársai számára világossá tegye, miért tartotta fontosnak az általa

elbeszéltek megörökítését. A dokumentumokat, forrásokat komparatív módon elemző történetész e kettős narratív struktúrák metszéspontjában fedezi fel, vagy, hogy az Ankersmit-féle szóhasználattal éljünk: „tapasztalja meg” saját története kiindulópontjait, hogy azután maga is e kettős narratív szintet jegyében tegye megragadhatóvá saját szerzői indítékait. Miután maga is narratívákat rekonstruál a történelmi dokumentumok elemzésekor, azzal a feltevéssel alkotja meg saját történetét, hogy az elbeszélése általa inherensnek vélt történelmi narratívák csomópontjában kap valódi jelentést.

A történész elsődleges feladata tehát, hogy megértse, az adott történelmi kontextusban milyen intenciók, vélekedések, vágyak megjelenítésére törekedett cselekedetével a történelmi individuum. Azaz rekonstruálnia kell azt a történetet, ami a lehetséges cselekvések közül választó múltbeli cselekvő intencióit, vélekedéseit, vágyait volt hivatott megjeleníteni a kor népi pszichológiája számára. Miután a népi pszichológiát racionalisztikus értelmező kalkulásként tekintjük, a történésznek e rekonstrukció során abból a feltevésekből kell kiindulnia, hogy az individuum a lehetséges cselekvések közül a kortársai számára leginkább ésszerűnek tűnőt választotta ki annak érdekében, hogy intencióit, vélekedéseit, vágyait világossá tegye a cselekvése által megjelenített narratíva révén. Alapvető feladata ezért a népi pszichológiák kontextusának feltárása, és ez alapján egy, a múltbeli aktusok által reprezentált történet rekonstrukciója. Mint arra korábban rávilágítottunk, ez a folyamat rekonstruált történetek és a történész által a koherencia megteremtése céljából alkotott narratívák csomópontjában valósul meg a történelmi tapasztalat részeként. A narratív, történelmi nyelv elsődleges rendeltetése ezért, hogy segítségével a történész a múltbeli cselekvések intencionális okaira vonatkozó magyarázatait a cselekvések kontextusával kapcsolatos információk jegyében tudja megalapozni. Teszi mindezt annak tudatában, hogy az általa megértett narratívák elsődleges rendeltetése az lehetett a múltban, hogy az adott kontextusban érthető, befogadható módon jelenítsék meg és tegyék értelmezhetővé a vizsgált történelmi személy cselekvéseit, intencióit, vélekedéseit. Mint arra elemzéseimben rá kívántam világítani, ez az egymáshoz kapcsolódó történetek összetett rendszerét feltételező megismerési folyamat teszi a történészek által használt narratív nyelv elemzését, valamint a történetalkotó képesség és a népi pszichológia közötti viszony tisztázását a történelmi gnoszológiára megkerülhetetlen feladatává.

Felhasznált szakirodalom

- Ankersmit, Frank R. 2000 Hat tétel a narrativista történetfilozófiáról. In Thomka Beáta szerk. *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 111-120.
- Ankersmit, Frank R. 2004 *A történelmi tapasztalat*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Ankersmit, Frank R. 2005 *Sublime Historical Experience*. Stanford, Stanford University Press.
- Ankersmit, Frank R. 2012 *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. New York, Cornell University Press.
- Dennett, Daniel C. 1971 Intentional Systems. *The Journal of Philosophy*, 4:87-106.
- Dennett, Daniel C. 1998 *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Dunn, John 1985 *Rethinking Modern Political Theory: Essays 1979–1983*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dunn, John 1996 *The History of Political Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Iggers, Georg G. 2003 Megjegyzések F. R. Ankersmit „Historizmus. Szintézis-kísérlet” című írásához. *Aetas*, 3–4:205-209.
- Jakobson, Roman 1972 *Hang, jel, vers*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Pocock, John G. A. 1975 *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, Princeton University Press.
- Pocock, John G. A. 1999 *Barbarism and Religion*. II. kötet: *Narratives and Civil Government*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ricoeur, Paul 1973 The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text. *New Literary History*, 1:91-117.
- Skinner, Quentin 1969 Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory* 8, 1:3-53.
- Skinner, Quentin 1978 *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skinner, Quentin 1981 *Machiavelli*. Oxford, Oxford University Press.
- Skinner, Quentin 1996 *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge, Cambridge University Press.
- White, Hayden 1997 *A történelem terhe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- A tanulmány megjelenését az MTA Tantárgy-pedagógiai Kutatási Programja támogatta.